

Kyläkisoista viihdetuotteeksi *Käännekohtia MM-jalkapallon historiassa*

Arto Nevala

"Some people believe football is a matter of life and death, I am very disappointed with that attitude. I can assure you it is much, much more important than that."

Legendaarisen englantilaisen valmentajan Bill Shanklyn lausahdusta on usein siteerattu kuvaamaan jalkapalloilun maailmanlaajuista ja kansallista merkitystä. Suomalaisesta näkökulmasta sitaatti saattaa vaikuttaa omituiselta ja yliampuvalta, onhan maamme harvoja eurooppalaisia valtioita, joissa jalkapalloilu ei ole suurin ja seuratuin urheilumuoto (National Geographic 2006). Kesä-heinäkuussa Etelä-Afrikassa pelattavat jalkapallon maailmanmestaruuskilpailut ovatkin vuoden 2010 suurin urheilutapahtuma myös Vancouverin talviolympialaiset huomioon ottaen. Kisat ovat aikaisempia vastaavia turnauksia moniulotteisemmat jo isäntämaan ja -maanosan värikkään historian takia. Turnaus onkin paitsi maa- ja kansainvälisen liiton Fifan reilusti yli satavuotisessa historiassa. Tarkoitukseni on tässä lyhyessä esityksessä pohtia, mihin Etelä-Afrikan MM-turnaus paikantuu jalkapalloilun historiassa, erityisesti viime vuosikymmeninä kiihtyneissä globalisoitumisessa ja viihteellistymisessä.

Jalkapalloilun MM-lopputurnaukset ovat nykyään haluttua tavaraa. Eikä ihme: tapahtumaa seuraa yhteenlaskettuna kymmeniä miljardeja televisionkatselijoita. Luku on tosin yhtä arvionvarainen ja "luotettava" kuin urheilutapahtumien kohdalla yleensäkin. Lisäksi turnauksen kokonaisbudjetti on miljardeja euroja. Lopputurnaus tuo isäntämaalle maailmanlaajuista julkisuutta ja kymmeniä tuhansia kisavieraita maapallon eri puolilta. Kisojen onnistuminen on siten tärkeää sekä isäntämaalle että kansainväliselle jalkapalloliitolle. Etelä-Afrikan lopputurnauksen moitteeton läpivienti on tavallistakin tärkeämpää. Nehän ovat ensimmäiset Afrikassa järjestettävät jalkapallon aikuisten arvokisat ja ylipäätään ensimmäinen tämän suuruusluokan urheilutapahtuma mantereella. Ainostaan viidentoista vuoden takaiset rugby MM-kisat Etelä-Afrikassa voivat olla vertailukohtana jalkapallolle. Fifa otti kisat myöntäessään riskin ja on siksi kampanjoinut voimakkaasti MM-kisojen puolesta. Samalla liitto on koettanut hälventää jalkapalloa seuraavan yleisön epäluuloja turvattomaksi arveltua isäntämaata kohtaan. Jalkapalloturistien ennakkoluulot ovat näkyneet jossain määrin kisalippujen ennakkomyynnissä, vaikka halutuimmat liput menivät luonnollisesti nopeasti kaupaksi. Viime metreillä myyntiin tulleiden lippujen myymiseksi Fifa aloitti toukokuun lopussa vielä näyttävän kampanjan (Fifa 2010a).

"Neljästä rohkeasta" uuden aikakauden kynnykselle

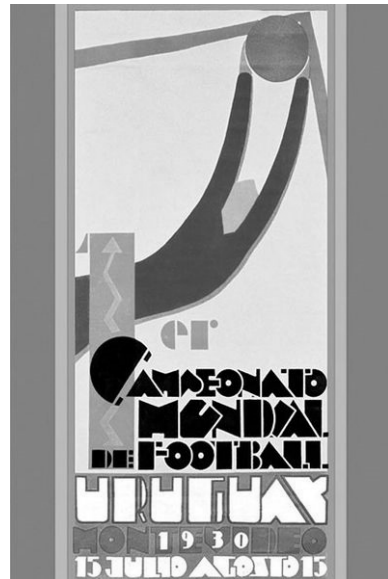
Jalkapalloilun MM-turnauksen nykyinen asema urheilumaailmassa on lopulta historiallisesti tarkastellen varsin nuori ilmiö. Modernin, 1800-luvun puolivälin jälkeen kehittyneen, jalkapalloilun alkuvuosikymmenten suurin kysymys olikin suhtautuminen olympialiikkee-

seen. Tuon ajan urheilumaailman suurimmat toimijat ponnistivat eri pohjalta. Olympialiike pitäytyi tiukasti herrasmiesmäisessä amatööriydessä, kun taas jalkapalloilusta tuli Englannissa ammattilaisurheilua viimeistään 1880-luvulla. Olympiakisat olivat jalkapalloilun ainoa arvoturnaus vuoteen 1928 saakka. Amsterdamin riitaisen olympiaturnauksen jälkeen kävi jalkapalloilun oman arvoturnauksen välttämättömyys ilmeiseksi. Kaksi vuotta myöhemmin Uruguayssa järjestetyt ensimmäiset MM-kisat olivat kuitenkin varsin vaatimaton tapahtuma. Mukana oli yhteensä vain 13 maata, joista neljä ”rohkeaa” Euroopasta. Kisoissa olleet vanhan mantereen maatkaan eivät edustaneet lajin parasta osaamista, sillä mukana olivat Belgia, Jugoslavia, Ranska ja Romania. Esimerkiksi jalkapalloilun suurvalta Englanti pysytteli pois kansainvälisiltä areenoilta vielä pitkään, vaikka isäntämaa ja ensimmäisen MM-turnauksen voittanut Uruguay maksoi eurooppalaisten joukkueiden matkakustannukset. (Kuikka 2010; Lahtinen, Tamminen, Paananen, Pakkanen & Maaranen 1994a.)

Kaksi muutakin ennen toista maailmansotaa järjestettyä MM-turnausta, Italia 1934 ja Ranska 1938, kärsivät pienestä ja vaatimattoman tasoisesta osallistumisesta. Edelliseen osallistui 16 ja jälkimmäiseen 15 maata, eli joka toinen karsinnassa pelannut maa pääsi mukaan lopputurnaukseen. Eurooppaan vuonna 1934 matkanneet eteläamerikkalaiset joukkueet olivat heikkotasoisia, eikä ensimmäinen maailmanmestari Uruguay edes osallistunut Italian lopputurnaukseen. Se ei ollut mukana seuraavissakaan kisoissa, joissa Brasilian taitava joukkue jo herätti huomiota. Joukkue eteni välierään asti, missä maailmanmestaruuden uusinut Italia osoittautui paremmaksi. Brasilialaisille jäi kotiin vieväksi pronssi, kun Ruotsi kukistui lohdutuspelissä. (Kuikka 2010; Lahtinen ym. 1994a.)

Toisen maailmansodan jälkeen ensimmäinen MM-lopputurnaus pelattiin Brasiliassa 1950. Sota oli ohi, mutta silti tapahtumaa vaivasivat vanhat ongelmat. Eurooppalaisia joukkueita oli vaikea saada matkustamaan Etelä-Amerikkaan, ja Argentiina jäi kisoista pois riitaututtuaan isäntämaan kanssa. Lisäksi Itä-Euroopan sosialistisiksi muuttuneet maat boikotoivat kisoja poliittisista syistä. Niinpä turnaukseen saatiin vain 13 maata. Mukana oli tosin kansainväliseen jalkapalloon palannut lajin emämaa Englanti, jonka turnaus kuitenkin päättyi alkulohkon sensaatiomaiseen tappioon Yhdysvalloille. Maailmanmestaruuden vei ennakkosuosikkina olleen isäntämaan nenän edestä Uruguay. Se kukisti kahdella toisen jakson maalilla ratkaisupelissä Brasilian 2-1. Uuden ja maailman suurimman Maracana-stadionin ansiosta ottelukohtainen yleisökeskiarvo nousi yli 47000:n. Siitä huolimatta jalkapallo oli vasta kasvamassa maailmanlaajuiseksi lajiksi. (Fifa 2010b.)

Kolmissa seuraavissa kisoissa MM-jalkapallo etsi suuntaa ja toimintatapoja. Sveitsin kisoissa 1954 ottelukaaviot ja pudotuspelin arvonnat sekoittivat ennakkoveikkailut. Suuruutensa aikoja elänyt Unkari tosin selvisi loppuotteluun. Siinä se sai vastaansa hiljattain Fifan jäseneksi hyväksytyin Saksan Liittotasavallan, jonka Unkari ehti kukistaa alkulohkossa maalein 8-3. Finaalissa nähtiin yksi jalkapallohistorian suurimmista sensaatioista, kun Saksa kukisti voittamattomana pidetyn Unkarin maalilla kaatosateessa ja vei mestaruuden. Neljä vuotta myöhemmin Ruotsissa päättyi Brasilian pitkä odotus joukkueen kukistettua

Ensimmäisten maailmanmestaruuskisojen juliste. Kuva:

<http://de.wikipedia.org>

loppuottelussa isäntämaan selvästi 5-2. Joukkue esitti nuoren Pelen johdolla mielikuvituksellista jalkapalloa ja saavutti tuolloin vuosikymmeniä kestäneen erityisaseman eurooppalaisten laji-ihmisten mielissä. Ruotsin lopputurnaus oli medianäkyvyydeltään siihen asti suurin, sillä lehdistön ja radion lisäksi tunnelmia välitettiin myös televisiossa. Seuraava, vuonna 1962 Chilessä järjestetty, lopputurnaus merkitsi kuitenkin takapakkia medianäkyvyydessä. Pitkän matkan ja aikaeron takia kisat jäivät vanhalla mantereella vähälle huomiolle. Asiaan vaikutti lisäksi se, että pisimmälle eurooppalaisista joukkueista selviytyivät sosialistimaat Jugoslavia ja Tšekkoslovakia. Viimeksi mainittu hävisi lopulta finaalissa Brasilialle 1-3, vaikka lajin ensimmäiseksi maailmantähdeksi nousemassa ollut Pele seurasi ottelua sivusta loukkaantumisen vuoksi. (Kuikka 2010; Lahtinen ym. 1994a.)

Medialaji – kriisilaji – menestystuote

Englannin MM-lopputurnaus vuonna 1966 oli yksi lajihistorian käännekohtia. Kisojen karsintaan osallistui ensinnäkin ennätysmäärä, eli 74 maata. Toiseksi lajin emämaana pidetty Englanti saavutti ensimmäisen ja toistaiseksi ainoan maailmanmestaruutensa kukistamalla loppuottelussa Saksan Liittotasavallan jatkoajan dramaattisten vaiheiden jälkeen. Silti itse kisat eivät tasoltaan kohonneet suurten turnausten joukkoon. Englannin puolustavaa ja vastaiskuihin perustunutta pelityyliä pidettiin jopa kotimaassa lajin kehityksen kannalta arveluttavana. Joukkueen valmentaja Sir Alf Ramsey kiteyttikin yksinkertaisen pelifilosofiansa tokaisuun: ”Minut on palkattu voittamaan jalkapallo-otteluja. Siinä kaikki.” (Wilson 2010, 159.) Vuoden 1966 MM-kullan on arvioitu halvaannuttaneen englantilaisen jalkapalloilun pitkäksi aikaa; kärkevimmit kriitikot puhuvat lajin emämaan rappiosta 1960-luvun lopulta lähtien (Taylor 2008, 284–294).

Elämää suurempi voitto pronssiin valettuna. Henkilöt vasemmalta lukien: Geoff Hurst, Martin Peters, Bobby Moore (olkapäällä) ja Ray Wilson. Kuva: <http://en.wikipedia.org>

Kisojen merkittävin uusi ulottuvuus oli kuitenkin medianäkyvyyden moninkertaistuminen. Kisat televisioitiin pääosin suorina lähetyksinä 75 maahan ja loppuottelua seurasi arviolta yli 400 miljoonaa ihmistä. Jo pelipaikkojen valinnassa otettiin huomioon paitsi yleisökapasiteetti, myös tiedotusvälineille tarjolla olleet työskentelytilat. Englannin lopputurnaus merkitsi läpimurtoa niin lajin globalisoitumisen kuin televisioitun jalkapallon kannalta. Viimeksi mainittuun vaikutti olennaisesti Englannin liigan otteluiden säännöllisen televisioinnin alkaminen MM-kisojen jälkimainingeissa sekä edellisellä vuosikymmenellä perustettu-

jen maanosaliitujen seurakilpailutoiminnan laajentuminen. (Chisari 2006, 53–54.)

Jalkapalloilun seuraava iso muutos liittyi luontevasti medianäkyvyyden lisääntymiseen, vaikkei se suoranaisesti kytkeytynytään lajin MM-turnaukseen. Kansainvälinen jalkapalloliitto Fifa nimittäin teki vuonna 1974 historiaa solmimalla virvoitusjuomayhtiö Coca Colan kanssa yhteistyösopimuksen. Sen ansiosta kyseinen virvoitusjuomamerkki näkyi jatkossa kaikissa lajin arvoturnauksissa. Vastaavasti Fifa pystyi osin juomayhtiöltä tulleen rahoituksen avulla kehittämään toimintaansa, tukemaan ensiaskeleitaan ottanutta naisten jalkapalloilua ja panostamaan heikoimmassa asemassa olleiden jäsenmaiden tukemiseen. Yhteistyösopimus oli ensimmäinen maailmanlaajuisesti tunnetun lajin ja liiketaloudellisiin periaattein toimivan yhtiön välillä solmittu. Jatkossa vastaavanlaisia sopimuksia tehtiin muun muassa urheiluvälinevalmistaja Adidaksen kanssa. Samalla syntyi uudenlainen sponsoroinnin paradigma, kansainvälisten suuryhtiöiden, tuotemerkkien, median ja urheilulajin yhteenliittymä. Muut isot lajijärjestöt ja Kansainvälinen Olympiakomitea seurasivat myöhemmin jalkapalloilun esimerkkiä. Tie huippu-urheilun ja markkinavoimien tiivistyvälle yhteistyölle oli näin avattu. (Lanfranchi, Eisenberg, Mason & Wahl 2004, 242–250; Desai & Vahed 2010, 157.) Muutoksen nopeutta kuvaa hyvin se, että Etelä-Afrikan MM-lopputurnauksessa kansainvälisellä jalkapalloliitolla on jo kaksikymmentä ”virallista” sponsoria (Fifa World May 2010).

Medianäkyvyyden lisääntymisestä ja taloudellisten tekijöiden korostumisesta huolimatta – tai ehkä osin niiden takia – huippujalkapalloilu kriisiytyi 1980-luvun lopulla ja seuraavan vuosikymmenen alussa. Kriisin avainsana oli väkivalta. Se konkretisoitui kentän ulkopuolella kannattajien välisinä yhteenottoina ja äärimmillään kymmeniä kuolonuhreja vaatineina katastrofeina Brysselin Heysel-stadionilla (1985) ja Sheffieldin Hillsborough’lla (1989). Tapahtumien seurauksena englantilaiset seurajoukkueet suljettiin vuosiksi pois kansainvälisistä kilpailuista. Lisäksi kansainväliset ja kansalliset liitot sekä seurat ryhtyivät määrätietoisesti kitkemään väkivaltaa katsomoista ja stadionien ulkopuolelta. Niinpä esimerkiksi perinteiset seisomakatsomot korvattiin vähitellen istuimilla, pääsylippujen hinnat nostettiin ja yleisöä valvottiin aikaisempaa tarkemmin. Toimien ansiosta väkivalta jalkapallo-otteluiden ympärillä väheni, mutta ei loppunut kokonaan. Toisaalta mainitut toimet, yhdessä rahan merkityksen lisääntymisen kanssa, muuttivat jalkapalloilun sosiaalista pohjaa erityisesti Englannissa. Perinteinen työväenluokkainen kannattajakunta väistyi vähä vähältä maksukykyisempien keski- ja yläluokkaisten katsojien tieltä. Muutoksen seuraavassa vaiheessa monet jalkapalloseurat irrottautuivat ”lähikannattajistaan” ja omistajistaan ja siirtyivät liike-elämän – yritysten tai yksittäisten liikemiesten – haltuun. (King 1999; Russell 2007.)

Kentällä jalkapalloilun kriisi konkretisoitui Italian vuoden 1990 huonotasoisessa ja vähämaalisessa lopputurnauksessa. Monet joukkueet, esimerkiksi loppuotteluun selviytyneet Argentiina, pelasivat hitaasti, puolustusvoittoisesti ja pysäyttivät taitavat vastustajat väkivaltaisilla taklauksilla. Kuvaavaa on, että Saksan ja Argentiinan välisessä loppuottelussa peräti kaksi eteläamerikkalaista ajettiin kentältä ja ottelun ainoa maalikin tuli rangaistuspotkusta. Aallonpohjan seurauksena kansainvälisen liiton oli ryhdyttävä uudistamaan pelin käytäntöjä kasvun ja medianäkyvyyden varmistamiseksi. Niinpä jalkapallosääntöjä muutettiin 1990-luvun alkuvuosina nopeassa tahdissa miltei enemmän kuin aikaisempaan vuosisatana yhteensä. Uudistusten tavoitteena oli nopeuttaa peliä, vähentää ”kuolleita hetkiä” ja rohkaista hyökkäävämpään pelitapaan. Myös väkivaltaisesta ja muusta sääntöjenvastaisesta pelistä rangaistiin entistä useammin jopa kentältä poistamisella. Reformit muuttivat oleellisesti jalkapallon luonnetta ja seuraavat MM-turnaukset Yhdysvalloissa (1994) ja Ranskassa (1998) olivat pelillisesti selvästi Italian kisoja parempia. (Nevala 2007.)

Jalkapalloilu kasvoi 1990-luvulta lähtien nopeassa tahdissa menestystuotteeksi ja isoksi teollisuuden alaksi. Samalla on ryhdytty käyttämään termejä jalkapalloistuminen tai jalkapallosaatio (footballization) kuvaamaan lajin suurta, kenties kohtuutonta, näkyvyyttä ja vaikutusta yhteiskunnassa (Russell 2007). Muutokseen ja kasvuun eivät riittäneet pelkästään väkivallan karsiminen, lajin ”yläluokkaistaminen” ja sääntöjen muutokset, vaikka niillä oli merkittävä vaikutuksensa. Jalkapalloteollisuuden syntyyn tarvittiin vielä kaksi toisistaan riippumatonta tapahtumaa. Ensimmäinen niistä oli satelliitti- ja kaapelikanavien läpimurto 1990-luvun alkupuolella ja siitä seurannut jalkapallolähetysten määrän moninkertaistuminen. Seurajalkapalloilu alkoi askel askeleelta siirtyä maksullisille televisiokanaville, jotka puolestaan maksoivat entistä suurempia summia lähetysoikeuksista. Ensimmäisenä ”taivas-kanaville” siirtyi 1992 Englannin Valioliiga, ja muiden huippumaiden sarjat seurasivat perässä. Samassa yhteydessä perinteinen mestarijoukkueiden kilpailu Euroopan Cup tuoteistettiin koko pelikauden jatkuvaksi ja taloudellisesti erittäin tuottoisaksi Mestarien Liigaksi. (Sandvoss 2003.)

Toinen merkittävä osatekijä jalkapalloteollisuuden synnyssä oli vuoden 1995 niin sanottu Bosman-päätös. Siinä EY-tuomioistuin totesi sopimuksettomassa tilassa olevien pelaajien siirtokorvaukset työvoiman vapaata liikkuvuutta rajoittaviksi ja siten laittomiksi. Päätös vapautti jalkapalloilun ohella myös muiden isojen palloilulajien pelaajasiirrot ja loi nopeasti laajat kansainväliset pelaajamarkkinat. Pelaajamarkkinoiden volyymin kasvuun vaikutti Bosman-päätöksen lisäksi sosialismin romahtaminen Itä-Euroopassa ja aikaisempien siirto- ja matkustusrajoitusten poistaminen. Seurauksena oli pelaajien liikkuvuuden räjähdysmäinen lisääntyminen, puhtaasti kansallisin voimin pelattujen pääsarjojen katoaminen sekä lajin sisäinen heterogenisoituminen. Viimeksi mainittu tarkoittaa, että lajin huipulakin parhaat pelaajat keskittyvät entistä harvempiin seuroihin ja toisaalta osa seuroista painii entistä pahemmissa talousvaikeuksissa ja kasvavan velkataakan alla. (Taylor 2006; Kuper & Szymanski 2009.)

Lisää joukkueita – enemmän pelejä

Jalkapalloilu oli 1990-luvulla jo eurooppalaisessa ja eteläamerikkalaisessa mittakaavassa menestystuote. Erityisesti seurajalkapalloilusta kasvoi lyhyessä ajassa iso ja mediassa näkyvä bisnes. Maailmanlaajuisessa tuotteistamisessa avainasemassa oli kansainvälinen jalkapalloliitto Fifa, jonka hallinnassa oli lajin lippulaiva, MM-lopputurnaus. Jalkapalloilun maailmanvalloitus eli vahva levittäytyminen kahden perinteisen keskuksen ulkopuolelle edellytti kolmea asiaa: lopputurnauksen joukkuemäärän kasvattamista, afrikkalaisten, aasialaisten ja pohjoisamerikkalaisten maajoukkueiden pelitason kohoamista sekä lopputurnauksen järjestämistä Euroopan ja Etelä-Amerikan ulkopuolella.

Ensimmäisenä ajankohtaistui MM-lopputurnauksen joukkuemäärän lisääminen. Euroopan ja Etelä-Amerikan osuutta joukkueista ei poliittisista, taloudellisista eikä pelillisistä syistä ollut mahdollista supistaa, joten ainoaksi mahdollisuudeksi jäi tarjota aikaisempaa useammalle maalle tilaisuus selviytyä karsinnan kautta lopputurnaukseen. Joukkuemäärän lisäämisestä ja uusien paikkojen kiintiöimisestä maanosien kesken käytiin 1970-luvun lopulla ja seuraavan vuosikymmen alussa tiukkaa kädenvääntöä. Afrikalla ja Aasialla oli molemmilla vain yksi lopputurnauspaikka, vaikka itsenäisten kansakuntien määrä kasvoi nopeasti toisen maailmansodan jälkeen siirtomaajärjestelmän purkautuessa. Esimerkiksi Afrikan jalkapalloliiton jäsenmaista yli puolet on vuoden 1960 jälkeen itsenäistyneitä kansakuntia (Heikkinen 2007, 59–60). Asiaan liittyi vielä kamppailu Fifan puheenjohtajuudes-

ta. Vuonna 1974 Fifan puheenjohtajaksi tulleen brasilialaisen Joao Havelangen arveltiin yleisesti pohjanneen asemaansa lupaamalla Afrikan ja Aasian maille lisäpaikkoja lopputurnaukseen. (Darby 2002.)

Lupaus lunastui osittain vuoden 1982 lopputurnauksessa Espanjassa. Osallistuneiden maiden määrä kasvoi puolella eli kisoissa pelasi kaikkiaan 24 maata. Niistä yhteensä kuusi edusti Afrikkaa, Aasiaa sekä Keski- ja Pohjois-Amerikkaa. Toisaalta Euroopan kiintiö kasvoi neljällä ja Etelä-Amerikan yhdellä turnauspaikalla, joten maaosien välinen jakauma ei juuri muuttunut. Loput lupauksesta toteutui Havelangen jäähyväisturnauksessa Ranskassa 1998, jolloin osallistuvia maita oli 32. Afrikan, Aasian ja Oseanian sekä Keski- ja Pohjois-Amerikan maita oli nyt mukana aikaisempaan verrattuna kaksinkertainen määrä eli 12, kun Eurooppa ja Etelä-Amerikka saivat tyytyä vain yhden paikan lisäykseen. (Heikkinen 2007, 60–62.)

Lopputurnausjoukkueiden lukumäärän lisääminen kahdessa vaiheessa tasoitti eri maanosien voimasuhteita ja loi osaltaan pohjaa lajin globalisoitumiselle. Silti esimerkiksi Etelä-Amerikan jalkapalloliiton kymmenestä jäsenmaasta peräti puolet selviytyi vuoden 2010 lopputurnaukseen, kun Afrikan liiton karsinnoista alle joka kymmenes osallistuja pääsi turnaukseen asti. Toinen tärkeä asia globalisoitumisessa oli lopputurnauksen ottelumäärän lisääntyminen ja pudotuspelien määrän kasvattaminen. Molemmat olivat näkyvyyden kannalta olennaisia muutoksia olletikin, kun kisojen aikatauluja soviteltiin televisioinnin kannalta parhain päin. (Sandvoss 2003.)

Pelaajavirtojen suunta muuttuu

Lopputurnausjoukkueiden määrän kasvattaminen suhteellisesti enemmän Euroopan ja Etelä-Amerikan ulkopuolelta tulevilla mailla pohjautui urheilupolitiikan lisäksi erityisesti aasialaisen ja afrikkalaisen jalkapalloilun tason kohoamiseen. Tämä näkyy esimerkiksi siinä, että nykypäivää kohti tultaessa mainittujen alueiden joukkueet ovat menestyneet selvästi aikaisempaa paremmin MM-lopputurnauksessa. Asiaan ovat toki vaikuttaneet sekä joukkueiden määrän kasvattaminen että pudotuspelivaiheen ottelumäärän lisääminen. Silti tulokseksi jää, että Meksikon MM-lopputurnauksesta 1986 lähtien vähintään yksi ja tällä vuosituhanella jo vähintään kolme Afrikkaa, Aasiaa tai Pohjois- ja Keski-Amerikkaa edustanutta maajoukkuetta on selvittänyt tiensä jatkoon alkulohkoista. 1960- ja 1970-luvuilla Euroopan ja Etelä-Amerikan ulkopuolelta tulleiden joukkueiden menestys lopputurnauksessa rajoittui yksittäisiin otteluihin, kuten Pohjois-Korean sensaatiomaiseen voittoon Italiasta Englannin kisoissa 1966. Tavallisimmin joukkueiden kohtalona oli alkulohkon jumbosija. (Fifa 2010c.)

Toisaalta edellä mainituilta alueilta kotoisin olevien jalkapalloilijoiden taitotaso on kiistattomasti noussut. Näkemystä voi perustella esimerkiksi sillä, että aikaisempaa huomattavasti useampi huippujoukkueissa pelaava ”maailmantähti” on lähtöisin Aasiasta ja erityisesti Afrikasta. Esimerkkeiksi kelvatkoot vaikkapa nimet Emmanuel Adebayor, Didier Drogba, Samuel Eto’o, Kolo Toure tai Frederic Kanoute. Lisäksi pelaajavirrat Aasiasta ja Afrikasta Eurooppaan ovat moninkertaistuneet 1980-luvulta nykypäiviin. Ilmiö selittyy toki osin kyseisistä maanosista tulevien pelaajien ”halpuudella” ja joidenkin mielestä jopa orjakauppaa muistuttavilla siirtokäytännöillä. Silti on selvää, että pelaajat ovat myös taitojensa ansiosta entistä halutumpia eurooppalaisilla kentillä. Jalkapalloilijoiden liikkuvuutta tutkineet Pierre Lanfranchi ja Matthew Taylor puhuvatkin ”Afrikan uudesta imagosta”, jossa yhdistyvät maajoukkueiden, erityisesti nuorisomaajoukkueiden, menestys kansainvälisissä

turnauksissa, pelaajien näkyvyyden lisääntyminen sekä taitotason nousu. (Lanfranchi & Taylor 2001, 184–189.) Afrikkalaisten ja aasialaisten jalkapalloilijoiden tason kohoamisen myötä lajin pelaajavirrat muuttuivat oleellisesti. Erityisesti afrikkalaiset pelaajat ovat 1990-luvulta lähtien yleistyneet eurooppalaisissa sarjoissa kaikilla tasoilla, ei vain huipuilla. Samalla he ovat ottaneet itäeurooppalaisten pelaajien paikan suurimpana ryhmänä monien Euroopan maiden alemmilla sarjatasoilla. (Poli 2008, 128–134.)

MM-turnaus lähtee kiertämään

Viimeisin elementti jalkapalloilun maailmanlaajuisessa tuotteistamisessa oli MM-lopputurnauksen myöntäminen vuodesta 1930 kisat jakaneiden Euroopan ja Etelä-Amerikan ulkopuolelle. Tosin tarkkaan ottaen jo Meksikossa (1970 ja 1986) pelattuja lopputurnauksia voi pitää Etelä-Amerikan ulkopuolella järjestettyinä. Silti vasta kisojen myöntäminen Yhdysvalloille vuodeksi 1994 merkitsi selkeästi uuteen aikakauteen astumista. Päätökseen sisältyi melkoisia riskejä. Jalkapalloilu oli uuden mantereen suurvaltiossa marginaalilaji, vaikka se oli osallistunut useaan MM-lopputurnaukseen. Yhdysvallat nousi kylläkin nopeasti naisjalkapalloilun suurvallaksi 1980-luvulta lähtien, mutta miesten 1970-luvulla käynnistetty ammattiliiga jäi lyhytaikaiseksi ilmiöksi, vaikka sitä profiloimaan houkuteltiin eteläamerikkalaisia ja eurooppalaisia pelaajia Pelestä lähtien. Myös jalkapallon sopivuutta amerikkalaiseen televisio-kulttuuriin epäiltiin. Yhtenäistä peliaikaa kun oli aivan liikaa ja maalejakin syntyi liian vähän. Toisaalta Fifan talouden kannalta rahakkaalla markkina-alueella järjestetyillä kisoilla oli iso merkitys. (Lahtinen ym. 1994b; Fifa 2010d.)

Epäilyksistä ja amerikkalaisyleisön ajoittain näkyneestä asiantuntemattomuudesta huolimatta kisat onnistuivat yli odotusten. Isoilla stadioneilla pelatut ottelut keräsivät ennätysyleisön, keskimäärin lähes 69 000 katsojaa ottelua kohti, ja peli oli sääntö- ja taktiikka-muutosten ansiosta vauhdikkaampaa ja tilaanteikkaampaa kuin neljä vuotta aikaisemmin. Myös maaleja tehtiin enemmän. Kisat olivat merkittävä virstanpylväs MM-lopputurnauksen historiassa, mutta silti miesten jalkapalloilu ei juurtunut Yhdysvaltioihin lujasti – ei vaikka isäntäjoukkue pelasi erinomaisesti ja selviytyi alkulohkostaan jatkoon. (Lahtinen ym. 1994b.) Kuvaavaa on, että Etelä-Afrikan lopputurnaukseen nimetystä Yhdysvaltain joukkueesta vain muutama pelaaja palloilee kotimaansa uudelleen käynnistyneessä liigassa (Fifa 2010e). Toisaalta voi myös arvioida, että Yhdysvaltojen ja erityisesti sen suurten televisioyhtiöiden olematon vaikutus jalkapalloiluun on ollut lajin kannalta onni. Ennen Yhdysvalloissa pelattua lopputurnausta nostettiin näet esille useita sääntöuudistuksia, esimerkiksi peliajan uutta rytmittämistä ja maalin suurentamista, jotka olisivat palvelleet tele-

Paraguay julkaisi vuoden 1986 kisoista oman postimerkkisarjansa. Kuva: <http://de.wikipedia.org>

visiointia, eivät lajin kehittämistä. (Lahtinen ym. 1994b.)

Melkoisia epäilyksiä herätti myös kansainvälisen jalkapalloliiton 1996 tekemä päätös myöntää vuoden 2002 lopputurnauksen järjestäminen yhteisesti Japanille ja Etelä-Korealle. Päätöksen kriitikot epäilivät kautta aikojen ensimmäisten kahden maan kesken jaettujen kisojen onnistumista muun muassa valtioiden kieli- ja kulttuurierojen, lukuisten pelipaikkakuntien sekä logistiikan ja infrastruktuurin toimivuuden takia (Fifa 2010f). Kisojen myöntäminen Aasiaan ja jakaminen kahden alueellisen suurvallan kesken oli kuitenkin loogista jatkoa kansainvälisen jalkapalloliiton linjaukselle tehdä lajista maailmanlaajuinen menestystuote. Kisaisännän löytyminen Aasiasta oli merkittävää jo alueen väestöpotentiaalin ja kasvavan taloudellisen merkityksen takia.

Tälläkin kertaa epäilykset kisojen sujumisesta osoittautuivat ylimitoitetuksi. Kisat olivat sekä järjestelyiltään että pelillisesti onnistuneet. Otteluja seurasi keskimäärin yli 42 000 katsojaa ja pelit olivat kokonaisuutena arvioiden hyvätasoisia. Kisojen erityispiirre oli yllätyksellisyys, sillä esimerkiksi hallitseva maailmanmestari Ranska ei selviytynyt jatkoon omasta alkulohkostaan. Lisäksi välierissä nähtiin kaksi uutta joukkuetta MM-kisahistoriasa, kun toinen isäntämaa Etelä-Korea kohtasi Brasilian ja Turkki pelasi Saksaa vastaan. Kumpikin yllättäjä kärsi välierässä maalin tappion. (Fifa 2010g.) Etelä-Korean ja Turkin menestystä voi silti pitää merkinä eri maiden ja maanosien välisten tasoerojen kaventumisesta. Sen taustalta löytyi jalkapallo-osaamisen levittäytyminen entistä laajemmalle. Toisaalta MM-lopputurnauksen pelaaminen kesällä kansainvälisen sarjakauden jälkeen saattaa suosia maita, joiden pelaajista vain harva joutuu urakoimaan pitkän talven eurooppalaisissa huippujoukkueissa enimmillään kahden ottelun viikkovauhtia.

”Win in Africa with Africa”

Aasiassa pelatun MM-lopputurnauksen jälkeen seuraavat kisat olivat 2006 Saksassa, joka näin jatkoi jalkapalloilun suurmaiden toista järjestelykierrosta Italian ja Ranskan tapaan. Saksan kisaisännöitynä vuonna 2000 ratkaisseen tiukan äänestyksen jälkeen Fifa teki periaatepäätöksen järjestää vuoden 2010 kisat Afrikassa eli kierrättää kisoja eri mantereilla aikaisempaa nopeampaan tahtiin. Tässä yhteydessä ei kuitenkaan vielä päätetty isäntämaata, vaan Afrikan maat saivat hakea kisoja ikään kuin maanosan sisäisenä kilpailuna. Päätös kisapaikasta tehtiin vasta nelisen vuotta myöhemmin maaliskuussa 2004, kun Fifa oli ensin perehtynyt kolmen hakijamaan, Etelä-Afrikan, Egyptin ja Marokon tilanteeseen. Lopullisessa äänestyksessä Etelä-Afrikka sai 14 ääntä, Marokko 10 ja Egypti jäi ilman kannatusta. (Fifa 2010h.)

Kisojen myöntäminen Etelä-Afrikalle sai osin ristiriitaisen vastaanoton. Juuri kukaan ei kyseenalaistanut Afrikan oikeutta isännöidä MM-turnausta, olivathan sen jalkapalloilijat osoittaneet taitonsa niin seura- kuin maajoukkueitasollakin. Lisäksi maanosan painoarvo kansainvälisessä liitossa oli kasvanut jäsenmaiden määrän ja maanosaliiton vaikutusvaltaisen puheenjohtajan Issa Hayatoyin ansiosta. Lopulta Afrikalle myönnettyjä kisoja saattoi pitää eräänlaisena hyvityksenä siitä, että maanosa sai paikan MM-lopputurnaukseen vasta vuonna 1970, ja pitkään sen jälkeenkin alueen kiintiö pysyi varsin pienenä. (Darby 2002.) Epäilyksiä puolestaan herätti Etelä-Afrikan valmius selviytyä maailman suurimpiin kuuluvan urheilutapahtuman järjestelyistä, vaikka 1990-luvun puolivälissä järjestetyt rugby MM-kisat olivat tärkeä etappi maan yhtenäistämässä rotusortokauden jälkeen. Pohdiskelet kohdistuivat maan kykyyn rakentaa aikataulussa kansainvälisen liiton edellyttämät pelipaikat, liikenteen järjestelyihin sekä väkivaltaisen historian omaavan valtion turvallisuusti-

lanteeseen. (The Guardian 2006.)

Fifa piti kritiikistä huolimatta tiukasti kiinni päätöksestään ja toisti useaan otteeseen kisajärjestelyjen olevan aikataulussa. Lopullisesti arvailut kisojen siirtämisestä pois Etelä-Afrikasta kuihtuivat kesällä 2009, kun maa selviytyi hyvin MM-esiturnauksen eli niin sanotun Confederation Cupin järjestelyistä (Fifa World August 2009). Tämän jälkeen ja ennen kisalippujen tuloa myyntiin myös kansainvälinen liitto panosti entistä enemmän kisojen markkinointiin ja myönteisen imagon luomiseen kisaisännästä. Win in Africa with Africa -teemallaan Fifa korostaa kisojen olevan afrikkalaisten unelmien täyttymys, jolla on urheilua laajempaa yhteiskunnallista merkitystä koko mantereelle. Kansainvälisen liiton tavoitteena ei ole kisojen varjolla ainoastaan parantaa jalkapalloilun edellytyksiä Afrikassa vaan myös ”rakentaa osaltaan parempaa tulevaisuutta koko mantereelle”. (Fifa World December 2009; Desai & Vahed 2010.)

Ilmaisun takaa löytyy Fifan viime vuosina vahvasti esille nostama sosiaalisen vastuun käsite. Liitto on markkinoinut jalkapalloilua paitsi pelinä, myös vahvana osana ihmisten ja yhteisöjen jokapäiväistä sosiaalista kanssakäymistä. Afrikan mantereella järjestettävien kisojen yhteyteen puhe sosiaalisesta vastuusta sopi ainakin periaatteessa erittäin hyvin. Kriittisten äänenpainojen mukaan kisoista ei jää tavalliselle eteläafrikkalaiselle käteen juuri mitään. Päinvastoin: he joutuvat maksamaan ainakin välillisesti tapahtumasta, jossa suuret kansainväliset, muualle voittonsa sijoittavat, yhtiöt pyörittävät bisnestä opporikkaiden nuorkaisten pelin ympärillä. Lisäksi Fifan kisamarkkinoinnissa on nähty kolonialistisia piirteitä, sillä Etelä-Afrikasta puhutaan ikään kuin se edustaisi tai kuvaisi koko moni-ilmeistä mannerta. Maailmojen erilaisuus on näkynyt esimerkiksi siinä, että kisojen lippuja saattoi ostaa pääasiassa Internetin ja luottokortin avulla. Monille afrikkalaisille jalkapallon seurajalle ne ovat kuitenkin vielä utopistisia asioita. (Kupila 2010.)

Kritiikkiä on herättänyt myös kisojen markkinointi afrikkalaisena tapahtumana. Eteläafrikkalaiset Ashwin Desai ja Goolam Vahed arvioivat, että MM-lopputurnauksen järjestelymalli on niin ylikansallinen ja Fifan etujen pohjalle rakentuva, ettei siihen jää juuri värikkäitä asuja ja tanssijoita isompaa roolia isäntämaan kulttuurisille erityispiirteille. Desai ja Vahed arvioivat myös, että järjestelymalli on jossain määrin yhdistänyt vanhaa valkoista pääomaa ja uutta mustaa eliittiä toimimaan kisojen menetykselliseksi läpiviemiseksi. Toisaalta kisat eivät heidän käsityksensä mukaan millään tavalla muuta Etelä-Afrikan viime vuosien uusliberalistista ja eriarvoisuutta kasvattanutta poliittista linjaa. Lasku tulee vain jossain vaiheessa isolta osin tavallisten kansalaisten maksettavaksi. (Desai & Vahed 2010; katso myös Ngonyama 2010.)

Päätepiste vai käännekohta?

Etelä-Afrikassa pelattavalla MM-lopputurnauksella on useita toisiinsa kietoutuneita merkityksiä lajihistoriassa. Isäntämaan ja Meksikon välisen kamppailun avauspotkuun kiteytyy eräänlainen Afrikan aseman virallistaminen jalkapallomaailmassa neljä vuosikymmentä sen jälkeen, kun ensimmäinen karsintojen kautta mukaan selviytynyt Afrikan maa, Marokko, pelasi Meksikon MM-turnauksessa vuonna 1970. Kisojen kierrättäminen eri maanosien kesken tulee Etelä-Afrikassa tavallaan päätepisteeseensä. Ainoastaan pieni Oseanian liitto ei ole vielä saanut kisoja järjestettäväkseen. Sen mahdollisuudet kisaisännyyteen heikkenivät lisäksi olennaisesti Australian siirryttyä osaksi Aasian liittoa. Lopputurnauksen järjestämisen jälkeen jalkapallomaailma odottaa ja edellyttää Afrikalta pysyvää menestystä MM-kisoissa – toisin sanoen yltämistä vähintään puolivälierä- tai välierävaiheeseen. Toisaalta

vuoden 2010 MM-lopputurnauksen lyhyt- ja pitkäaikaiset vaikutukset ovat sekä poliittisesti että tutkimuksellisesti kiinnostavia. Muutaman vuoden kuluttua tiedämme enemmän kisojen todellisista vaikutuksista isäntämaan ja -maanosan kehitykseen ja arkipäivään.

Etelä-Afrikassa pidettävien kisojen loppuottelun näyttämö: Soccer City -stadion. Kuva: www.shine2010.co.za

MM-lopputurnaus kertoo osaltaan jalkapalloilun levittäytymisestä maailmanlaajuiseksi lajiksi ja sen arvoturnauksen muuttumisesta muun huippu-urheilun tapaan ylikansalliseksi viihteeksi. Myös jalkapalloilun lopputurnauksesta on tullut aikaisempaa enemmän kulutus-tapahtuma, jossa itse peli uhkaa välillä jäädä sivuosaan. Tämä seikka saattoi olla taustalla myös Etelä-Afrikan turnausisännöiden epäilyissä. Tästä näkökulmasta kisojen järjestäminen Yhdysvalloissa oli huomattavasti ”turvallisempaa” kuin köyhyydestä irti pyristelevässä Afrikan maassa. Useissa kriittisissä arvioissa onkin kiinnitetty huomiota jalkapalloilun ja sen arvoturnauksen läpikaupallistumiseen. Se uhkaa ravistella lajin perinteistä, yhtenäisiin käytäntöihin nojautunutta, pohjaa ja muuttaa jalkapalloilun ensisijaisesti viihdetoollisuuden haaraksi (Tomlison & Sudgen 1999). Talouden nouseminen marssijärjestyksessä ensimmäiseksi on näkynyt erityisesti eurooppalaisessa seurajalkapalloilussa, joka kamppailee muita maanosia suuremmissa talousongelmissa. Seurojen liikevaihdon kasvaminen ei ole parantanut kannattavuutta vaan päinvastoin syössyt entistä useampia ja isompia seuroja taloudellisiin vaikeuksiin ja velkaantumiseen. Keskeinen elementti tässä on ollut pelaajapalkkioiden huima nousu. Esimerkiksi Englannin ja Espanjan sarjojen pelaajapalkkiot nousivat 1990-luvun puolivälin jälkeen runsaassa vuosikymmenessä yli 300 prosenttia. Tulojen kasvu sen sijaan jäi rahakkaista televisio- ja sponsorisopimuksista huolimatta selvästi pienemmäksi. (Solberg & Haugen 2010.)

Talouden korostumisen näkökulmastakin Etelä-Afrikan lopputurnaukseen on kiinnitetty isoja odotuksia. Sen odotetaan haastavan ”talousorientoituneen globaalien nykyjalkapallon menon” ja palauttavan lajia joiltain osin juurilleen. Samalla Afrikan mantereella pelattavan lopputurnauksen toivotaan viestivän siitä, että epätasa-arvoisen jalkapallomaailman, erityisesti Fifan, toimintatavat ja käytännöt muuttuisivat pitkällä aikavälillä. Näin päästäisiin

askel askeleelta eroon lajia vaivaavasta ”globaalista apartheidistä”. (Desai & Vahed 2010.) Näiden, epärealistisilta vaikuttavien, odotusten toteutumisesta olemme viisaampia ainakin, kun seuraavan MM-lopputurnauksen avajaisia juhlitaan Brasiliassa vuonna 2014.

Lähteet

The Guardian-lehden verkkosivusto.

Guardian 2006 [www-lähde]. <<http://www.guardian.co.uk/football/2006/jul/12/newsstory.sport1>> (Luettu 15.5. 2010).

Kansainvälisen jalkapalloliiton Internet-sivut

Fifa 2010a [www-lähde]. <<http://www.fifa.com/worldcup/organisation/ticketing/index.html>> (Luettu 24.5.2010).

Fifa 2010b [www-lähde]. <<http://www.fifa.com/worldcup/archive/edition=7/overview.html>,> (Luettu 17.5.2010).

Fifa 2010c [www-lähde]. <<http://www.fifa.com/worldcup/index.html/previousfifaworldcups>> (Luettu 17.5.2010).

Fifa 2010d [www-lähde]. <http://www.fifa.com/mm/document/afdeveloping/technicaldevp/50/08/62/wc_94_tr_part1_272.pdf> (Luettu 17.5.2010).

Fifa 2010e [www-lähde]. <<http://www.fifa.com/worldcup/teams/team=43921/index.html>> (Luettu 8.5.2010).

Fifa 2010f [www-lähde]. <http://www.fifa.com/mm/document/afdeveloping/technicaldevp/50/08/41/fwc_korea_japan_2002_a_part1_265.pdf> (Luettu 17.5.2010)

Fifa 2010g [www-lähde]. <<http://www.fifa.com/worldcup/archive/edition=4395/results/index.html>> (Luettu 17.5.2010).

Fifa 2010h [www-lähde]. <<http://www.fifa.com/worldcup/organisation/media/newsid=92544/index.html>> (Luettu 17.5.2010).

FIFA World 2009–2010. Kansainvälisen jalkapalloliiton virallinen lehti.

Kirjallisuus

Chisari, Fabio 2006. When Football Went Global: Televising the 1966 World Cup. *Historical Social Research* 31 (1), 42–54.

Darby, Paul 2002. *Africa, Football and FIFA: Politics, Colonialism and Resistance*. London and Portland: Frank Cass.

Desai, Ashwin & Vahed, Goolam 2010. World Cup 2010: Africa’s Turn or Turn on Africa? *Soccer & Society* 11 (1–2), 154–167.

Heikkinen, Antero 2007. Hallitsijat ja haastajat kansainvälisessä jalkapallossa. Teoksessa Itkonen, Hannu & Nevala, Arto (toim.), *Kuningaspelin kentät. Jalkapalloilu paikallisena ja globaalina ilmiönä*. Helsinki: Gaudeamus, 57–67.

Kuikka, Mikko 2010. Tunteiden koko kirjo: Suomalaisen ja ruotsalaisen lehdistön näkemys brasilialaisesta jalkapallosta MM-kisoissa vuosina 1958 ja 1966–1978. Painamaton yleisen historian pro gradu -tutkielma Itä-Suomen yliopiston historia- ja maantieteiden laitoksella.

King, Anthony 1999. *The End of Terraces. The Transformation of English Football in the 1990s*. Leicester: Leicester University Press.

Kuper, Smon & Szymanski, Stefan 2009. *Why England Lose: and Other Curious Phenomena Explained*. London: HarperSpot.

Kupila, Jari 2010. Afrikan vuoro. *Urheilulehti* 113 (21), 3.

- Lahtinen, Esko S., Tamminen, Juha, Paananen, Martti, Pakkanen, Mitri ja Maaranen, Esa 1994a. MM-kisojen historiaa: Jalkapallo valloittaa maailman. Teoksessa USA 1994. Jalkapallon MM-kisakirja. Lahti: Suomen International Publications, 8–14.
- Lahtinen, Esko S., Tamminen, Juha, Paananen, Martti, Pakkanen, Mitri ja Maaranen, Esa 1994b. USA 1994. Parannettua peliä uusille kentille. Teoksessa USA 1994. Jalkapallon MM-kisakirja. Lahti: Suomen International Publications, 15–19.
- Lanfranchi, Pierre, Eisenberg, Christiane, Mason, Tony & Wahl, Alfred 2004. 100 Years of Football. The FIFA Centennial Book. London: Weidenfeld & Nicholson.
- Lanfranchi, Pierre & Taylor, Matthew 2001. Moving with the Ball. The Migration of Professional Footballers. Oxford, New York: Berg.
- National Geographic 2006. The Beautiful Game. Why Soccer Rules the World? National Geographic June 2006, 46–69.
- Nevala, Arto 2007. “Mistä avaruudesta heidät on hankittu?” Saksan MM-turnauksen erotuomarit. Teoksessa Itkonen, Hannu & Nevala, Arto (toim.), Kuningaspelin kentät. Jalkapalloilu paikallisena ja globaalina ilmiönä. Helsinki: Gaudeamus, 195–209.
- Ngonyama, Percy 2010. The 2010 FIFA World Cup: Critical Voices from Below. Soccer & Society 11 (1–2), 168–179.
- Poli, Raffaele 2008. Africans’ Status in the European Football Players’ Market. In Bandyopadhyay, Kausik & Mallick, Sabyasachi (ed.), Fringe Nations in World Soccer. London and New York: Routledge, 122–135.
- Russell, Dave 2007. Englantilaisen yhteiskunnan “jalkapalloistuminen”. Teoksessa Itkonen, Hannu & Nevala, Arto (toim.), Kuningaspelin kentät. Jalkapalloilu paikallisena ja globaalina ilmiönä. Helsinki: Gaudeamus, 27–34.
- Sandvoss, Cornel 2003. A Game of Two Halves: Football, Television and Globalization. London: Routledge.
- Solberg, Harry Arne & Haugen, Kjetil, K. 2010. European Club Football: Why Enormous Revenues Are Not Enough? Sport in Society 13 (2), 329–343.
- Taylor, Matthew 2006. Global Players? Football, Migration and Globalization, c. 1930–2000. Historical Social Research 31 (1), 7–30.
- Taylor, Matthew 2008. The Association Game. A History of British Football. London: Pearson & Longman.
- Tomlinson, Alan & Sudgen, John 1999. Great Ball of Fire: How Big Money is Hijacking World Football. London: Mainstream.
- Wilson, Jonathan 2010. Pelien peli. Jalkapallon taktiikan historia. Juva: Helsingin Sanomat / HS kirjat.

Arto Nevala on dosentti ja lehtori Itä-Suomen yliopiston historia- ja maantieteiden laitoksella.